

نقد و بررسی تقنین آزمایشی در حوزه قانون‌گذاری

امیر بارانی بیرانوند^{۱*}، عبدالله مختاری^{۲**}

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد فقه و حقوق خصوصی، دانشگاه شهید مطهری، تهران، ایران

۲. دکتری فقه و حقوق جزا، دانشگاه شهید مطهری تهران، تهران، ایران. سطح ۴ حوزه علمیه قم

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۱/۲۱ تاریخ پذیرش: ۹۹/۶/۲۹

چکیده

بر مبنای اصل ۸۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، تقنین آزمایشی نوعی قانون‌گذاری است که استثنایی بر اصل «منع تفویض اختیار قانون‌گذاری» به‌شمار می‌رود. هرچند طرح این قوانین در نظام حقوقی ایران پذیرفته شده است و مزایایی چون سرعت در تقنین، کاهش تورم و افزایش کارآمدی قوانین دارد، با ایراداتی چون مغایرت با اصل منع تفویض اختیار، اصل تفکیک قوا، ویژگی‌های جمعی بودن و شفافیت مجلس روبه‌روست. با توجه به استثنایی بودن این نوع تقنین در بسیاری از موارد به‌مثابه اصل با آن برخورد شده و موجب نقض اصل منع تفویض اختیار شده است. همچنین از آن‌جا که در عمل، ارزیابی دقیقی بعد از اتمام دوره آزمایشی صورت نمی‌گیرد، در مقام ضرورت و بر مبنای اصل ۸۵ قانون اساسی، اگر ارزیابی دقیقی بعد از اتمام دوره آزمایشی صورت گیرد، به‌عنوان تقنین مطلوب قابل پذیرش است. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر اطلاعات اسنادی انجام گرفته است، در عین حال به اعتبار آنکه نتایج آن موجب تغییر رویه موجود می‌شود، کاربردی است.

واژگان کلیدی: تفویض اختیار، قانون آزمایشی، قانون اساسی، قانون‌گذاری، مجلس شورای اسلامی.

* Email: A.barani1990@gmail.com

نویسنده مسئول

** Email: Bmmokhtary123@gmail.com

Review and Critique of the Experimental Legislation in the Field of Law-Making

Amir Barani Beiranvand ^{1*} & Abdollah Mokhtary ^{2**}

1-M.S in Jurisprudence and Private Law, University of Shahid Motahhari, Tehran, Iran

2-Ph. D of Jurisprudence and Criminal Law, University of Shahid Motahhari, Tehran, Iran

Abstract

According to the Article 85 of the Constitution of the Islamic Republic of Iran, legislative and experimental legislation is a type of law-making that is an exception to the principle of “prohibition of delegation of legislative authority”. Although such laws are accepted in the Iranian legal system and have advantages such as speed in legislation, reducing inflation and increasing the efficiency of laws, but confronts with objections like contradiction with the principle of prohibition of delegation of authority, the principle of separation of powers, the characteristics of collectiveness and transparency of the parliament. Despite the exceptional nature of this type of legislation, in many cases, it has been treated as a principle and this has resulted in violation of the principle of prohibition of delegation. Also, since in practice, a precise assessment is not made after the end of the probationary period, as a matter of necessity and in accordance with the Article 85 of the Constitution, if a precise assessment is made after the end of the probationary period, it is acceptable as a desirable law. This research is done through a descriptive-analytical method based on the documentary data, but is also an applicable research because its results change the existing procedure.

Keywords

Delegation, Experimental Law, Constitution, Legislation, Islamic Consultative Assembly.

* **E-mail:** A.barani1990@gmail.com

** **Email:** Bmmokhtary123@gmail.com

Corresponding Author

مقدمه

قانون‌گذار وضع قانون آزمایشی را در اصل ۸۵ قانون اساسی تجویز کرده است. قانون آزمایشی، قانونی است که مدت اعتبار آن در قانون پیش‌بینی شده و حاکی از آزمون و خطا در امر تقنین است. از آن‌جا که تصویب یک قانون توسط مجلس نیازمند بررسی کلیات و جزئیات ماده به ماده قانون در صحن علنی، فرایندی زمان‌بر است، قانون‌گذار به منظور تسریع در امور قانون‌گذاری، رعایت اصل تفکیک قوا، پرهیز از تفویض اختیار به قوه مجریه و عدم رعایت تشریفات، اقدام به وضع قانون آزمایشی و تفویض آن به کمیسیون‌های داخلی می‌کند. تصویب این نحوه قوانین ناشی از آن است که قانون‌گذار در زمینه تقنینی به نظر نهایی نرسیده است که گاهی موجب بی‌ثباتی خواهد شد. همین مسئله موجب شده است که با وجود مزایای این قوانین و مثبت بودن اعمال آن در بعضی نظام‌های حقوقی مانند فرانسه، در نظام حقوقی ایران مخالفت‌هایی صورت گیرد. هرچند روش تقنین آزمایشی در قانون اساسی پیش‌بینی شده، آیا شیوه قانون‌گذاری مناسبی است؟ به فرض مناسب بودن آیا همان‌طور که مطمح نظر قانون‌گذار بوده، اجرایی شده است؟

با توجه به اینکه بسیاری از قوانین از جمله قوانین ماهوی مانند قانون مجازات اسلامی به صورت آزمایشی به تصویب رسیده‌اند، قانون‌گذار بر چه مبنایی با این نوع تقنین به قانون‌گذاری پرداخته است؟

با توجه به منابع کتابخانه‌ای و اسنادی و بررسی برخی آرا و نظرات مجلس شورای اسلامی و شورای نگهبان به توصیف و تحلیل این نوع تقنین پرداخته خواهد شد. نظر به اینکه تقنین آزمایشی نوعی قانون‌گذاری معمول است و می‌تواند در تقنین بهتر این قوانین مؤثر واقع شود، کاربردی بودن پژوهش نیز ملحوظ شده است. در خصوص قوانین آزمایشی هنوز کتابی نگاشته نشده است، اما در میان کتاب‌های با موضوع قانون‌گذاری از جمله گفتارهایی در *قانون‌گذاری، به تناسب بحث شده است. رساله و پایان‌نامه‌هایی از جمله جایگاه قوانین آزمایشی در حقوق عمومی ایران و فرانسه و بررسی فقهی و حقوقی قوانین آزمایشی در امور کیفری*^۱ در خصوص موضوع نگاشته شده است. با این همه و با توجه به فقدان برخی مباحث در این نوشته‌ها لازم است بار دیگر تقنین آزمایشی بررسی شود. از این‌رو در پژوهش پیش‌رو، مفهوم قوانین آزمایشی و شرایط تقنینی آزمایشی ارائه شده و مزایا و ایرادات و همچنین برخی نظریات در خصوص قوانین آزمایشی سنجش شده و در نهایت نظریه صواب اتخاذ شده است.

۱. مفهوم قانون آزمایشی

آزمایش در لغت به معنای آزمون، امتحان، تجربه، ارزیابی و بررسی درستی یا نادرستی یک فرضیه است (دهخدا، ۱۳۸۵، ج ۱: ۳۳). واژه امتحان نیز دو معنا دارد؛ در یک معنا آزمایش و

دیگری به معنای خالص کردن است (حسینی زبیدی، ۲۰۵، ج ۱۸: ۵۲۷)، اما به حسب اصطلاح در قانون تعریفی از قانون آزمایشی ارائه نشده (خانجانی موقر، ۱۳۷۷: ۴۰) و در کتاب‌های حقوقی، کمتر بدان توجه شده است. این قوانین در حقوق دیگر کشورها نیز به رسمیت شناخته شده است، این قوانین در انگلستان با عنوان *Laws Experimental* و در حقوق فرانسه با عنوان *Expérimentales Lois* شناخته می‌شود (آگاه، ۱۳۸۹: ۴۳). این نحوه تقنین سابقاً در قانون اساسی فرانسه مورد اشاره قرار نگرفته بود، ولی در بازنگری سال ۲۰۰۳ در مواد ۷۲ و ۱-۳۷ تقنین آزمایشی رسمیت یافت. مقنن فرانسوی در ماده ۱-۳۷ قانون اساسی بیان می‌دارد: «قوانین و مقررات در موضوع و مدتی محدود می‌توانند حاوی مقررات آزمایشی باشند».^۲

در حقوق آمریکا، در قانون‌های عمومی، عبارتی تحت عنوان ماده یا قانون غروب (*sunset laws*) پیش‌بینی شده که معیاری در یک اساسنامه، آیین‌نامه یا قانون است (Bertil & Cottie:1992: 162) و مقرر می‌دارد که بخشی از مقررات که در تاریخ معینی، منقضی شده‌اند، مقننه نسبت به تجدید آن اقدام کند، مگر اینکه اقدامات قانونی دیگری برای تمدید آن قانون انجام گیرد (Baugus & Bose: 2015: 3). بنابراین دو عنصر اساسی در قوانین آزمایشی وجود دارد؛ زمان و آزمایش. بدین معنا که با توجه به این دو عنصر، دو ویژگی خاص برای قوانین آزمایشی پیش‌بینی می‌شود:

۱. موقتی بودن قوانین آزمایشی: به این صورت که قید زمان و مدت اعتبار آن در خود قانون قید می‌شود، برای مثال در خصوص قانون مجازات مدت پنج‌ساله پیش‌بینی شده است. این خصیصه، قانون آزمایشی را از قانون دائمی متمایز می‌کند؛
۲. آزمایشی بودن: که به ارزیابی و سنجش آن در طول مدت آزمایش منجر می‌شود. بنابراین قانون‌گذار علاوه بر رفع نیازهای حال و موقتی جامعه، همواره در مقام ارزیابی قانون آزمایشی است، تا آن را بررسی و در تدوین و تصویب قانون جدید اعمال و اصلاح کند. وصف آزمایشی در قانون، بیانگر استفاده‌ها یکی از بنیادهای نظری علوم تجربی در حقوق است. بنیادی به نام آزمایش که بهترین وسیله برای تطبیق و ادراک تئوری‌ها و پیش‌بینی‌ها با واقعیت و عمل در اجتماع است (فاینمن، ۱۳۸۵: ۲۰). ابزاری که با آن به مطالعه و دقت در واکنش‌های اجتماعی قانون می‌پردازیم، قوانین و قواعد حقوقی را در مصداق‌های عینی محک می‌زنیم و از این طریق به حقیقت و واقعیت برونی تئوری‌ها نزدیک‌تر می‌شویم و صحت نظریات حاصل از استنباط را در عمل معلوم می‌داریم (موراوتز، ۱۳۸۷: ۳۷).

۲. شرایط تقنین آزمایشی

تقنین آزمایشی شیوه‌ای از قانون‌گذاری است که برخلاف اصل «منع تفویض اختیار» در مواضعی که مجلس ضروری تشخیص دهد، صورت می‌گیرد. مستند به اصل ۸۵ قانون اساسی، مجلس اختیار وضع آزمایشی بعضی از قوانین را که جنبه دائمی دارند، به کمیسیون‌های خود تفویض می‌کند. این امر در سایر نظام‌ها نیز بی‌سابقه نیست، برای مثال مقنن فرانسوی در ماده ۳۸ قانون اساسی بیان داشته است: «دولت برای اجرای برنامه‌های خود می‌تواند از پارلمان کسب اجازه کند که در مدتی مشخص در اموری که مشمول عنوان قانون می‌شوند اقدام به وضع تصویب‌نامه نماید. تصویب‌نامه‌ها در جلسه شورای وزیران پس از مشورت با شورای دولتی تهیه و با چاپ و انتشار لازم‌الاجرا می‌شوند». این تصویب‌نامه‌ها قبل از جمهوری پنجم فرانسه به «فرامین قانونی»^۳ و پس از آن با عنوان «اردنانس»^۴ شناخته می‌شوند (وزیری، ۱۳۴۶: ۳۳) و در حقیقت در راستای وضعیتی است که از آن به اجرای آزمایشی قانون توسط آیین‌نامه یاد می‌شود و قبل از قطعیت قانون، آن را به صورت آزمایشی در قالب مقررات به اجرا می‌گذارند تا پس از رفع نواقص و ایرادات محتمل به شکل قانون درآید (موسی‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۵۰). در نظام حقوقی ایران براساس اصل ۸۵ قانون اساسی و مواد آیین‌نامه داخلی مجلس برای وضع یک قانون آزمایشی باید شرایط زیر فراهم باشد:

- تفویض اختیار قانون‌گذاری از جانب مجلس: اصل ۸۵ قانون اساسی اختیار تفویض قانون‌گذاری را به صورت آزمایشی به کمیسیون‌های داخلی مجلس پیش‌بینی کرده است. از این رو کمیسیون‌های مجلس زمانی حق قانون‌گذاری دارند که مجلس بر طبق قانون اساسی، این اختیار را به آنان داده باشد.
- تفویض تصویب قوانین آزمایشی به کمیسیون‌ها: مرجع مشروعیت تقنین مجلس یعنی قانون اساسی در صدر اصل ۸۵ قانون اساسی در بعضی موارد حق تفویض اختیار قانون‌گذاری را داده است؛ مجلس می‌تواند اختیار قانون‌گذاری را به کمیسیون‌های داخلی مجلس واگذار کند؛
- وجود ضرورت در تفویض اختیار: در نظام حقوقی ایران اگرچه در اصل، صلاحیت مجلس شورای اسلامی در تصویب قوانین، انحصاری و تفویض‌ناپذیر است، بعضی ضرورت‌ها موجب شده است که اصل ۸۵ قانون اساسی دست مجلس را در تفویض پاره‌ای از وظایف قانون‌گذاری باز بگذارد (هاشمی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۱۳۲)؛
- لزوم تصریح به آزمایشی بودن مصوبات کمیسیون‌ها (مرکز تحقیقات شورای نگهبان، ۱۳۸۲: ۱۱۰)؛

- تعیین مدت زمان اجرای آزمایشی (مدنی، ۱۳۶۶: ۱۳۲)؛
- نظارت شورای نگهبان (راسخ، ۱۳۸۴: ۹۸).

۳. ویژگی‌های قوانین آزمایشی

به‌طور کلی می‌توان ویژگی‌های موجود درباره قانون آزمایشی و این رویه قانونی را به مزایا و ایرادات در خصوص آن منقسم کرد که در ذیل به آن می‌پردازیم:

۳-۱. مزایای قوانین آزمایشی

قانون آزمایشی را می‌توان ابزاری برای تقنین بهتر عنوان کرد که برای آن ادله و محاسن زیر ذکر شده است:

۳-۱-۱. سرعت در تقنین و صرفه‌جویی در وقت مجلس

یکی از علل اقبال به قانون‌گذاری به‌صورت آزمایشی، سرعت در قانون‌گذاری و صرفه‌جویی در وقت مجلس است. بدیهی است که جریان عادی تصویب یک قانون آن هم قانونی مثل قانون مجازت با حجم زیاد مواد قانونی و به‌صورت ماده به ماده وقت زیادی از مجلس می‌گیرد. علاوه‌بر آن تکلیف دادگاه‌ها و جامعه حقوقی در این میان چیست؟ این امر در نگاه مقننین اولیه قانون اساسی نیز به چشم می‌خورد (اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس، ۱۳۶۴، ج ۲: ۸۴۴). در طرح تفویض اختیار تصویب اساسنامه به دولت یا کمیسیون‌های مجلس در سال ۱۳۶۸ آمده است: «اگر مشکل، کندی در کار است، از طریق اصل ۸۵ قابل تأمین است» (اداره کل قوانین و تندنویسی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۱: ۱۱۰۷). هدف از وضع آزمایشی لایحه آیین دادرسی کیفری، بالا بودن حجم لایحه این قانون عنوان شده است (میرکوهی، ۱۳۹۸: ۱۳). اقتضای یک جامعه این است که هرچه سریع‌تر قوانین جامع توسط مرجع ذی صلاح تصویب شود و امور و مناسبات موجود در جامعه تعدیل و اداره گردد. این مهم با سرعتی که در تصویب قوانین آزمایشی وجود دارد، همخوان و سازگار است. همچنین مجلس می‌تواند وقتی را که در تصویب قوانین می‌گذارد، صرف امور بااهمیت دیگر کند. با وجود این، از نظر نگارنده، بر این مزیت و طرفداران آن، ایرادات زیر نیز لحاظ شده است:

۱. بر طبق این مبنا لوایح و طرح‌ها را باید به دو دسته حجیم و مختصر تقسیم کرد و موارد حجیم چون وقت گیرند، باید در کمیسیون‌ها به‌صورت آزمایشی مطرح شوند، و موارد مختصر در صحن علنی تصویب شود. درحالی‌که این امر خلاف نص قانون اساسی است، زیرا قانون اساسی وظیفه مجلس شورای اسلامی را تقنین می‌داند (زرنگ، ۱۳۸۱، ج ۱: ۴۷۰).

۲. قانون‌گذاری مهم‌ترین وظیفه‌ی مجلس شورای اسلامی است و آیا نمایندگان ملت کاری جزء تصویب و وضع قوانین دارند (نورایی، ۱۳۹۴: ۱۱۸).
۳. برای سرعت در تقنین لازم نیست که قوانین به صورت آزمایشی تصویب شود، بلکه طریقه تصویب فوری بهترین راه حل است. مستند به آیین‌نامه داخلی مجلس طرح‌ها و لوایح، به سه دسته یک، دو و سه فوریتی تقسیم می‌شوند. فارغ از اینکه تصویب فوریتی، خود برای مواقع ضروری است و قوانین آزمایشی برای موارد ضرورت است (پروین، ۱۳۸۷: ۳۵).
۴. شتاب‌زدگی در تقنین قوانین موجب می‌شود، قانونی فاقد جامعیت و مانعیت لازم وضع شود. اگر سرعت در تقنین ملاک باشد، این با نظر بازنگران قانون اساسی که بیان داشتند: «هیچ‌گاه نمی‌خواهیم استحکام و جامعیت قانون اساسی، ملت ایران و جامعه و نظام جمهوری اسلامی ایران فدای سرعت شود» (اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس، ۱۳۶۴، ج ۱: ۱۷۱)، در تعارض است.
۵. سرعت در تصویب ربطی به قوانین آزمایشی ندارد، زیرا هر قانونی در محدوده موضوع خود تخصصی محسوب می‌شود و به این بهانه نمی‌توان هر قانونی را در اسرع وقت تصویب کرد. در آخر به بیان یکی از حقوقدانان اگر سرعت در امر قانون‌گذاری دلیل بر ترقی و پیشرفت بود، ایران باید یکی از مترقی‌ترین کشورهای جهان باشد (صفایی، ۱۳۸۳: ۶۸).

۳-۱-۲. تخصیصی شدن امور

قانون‌گذاری از وظایف اصلی مجلس و امری پیچیده و تخصصی است (زرنگ، ۱۳۸۱، ج ۱: ۴۷۰)، بنابراین مجلس باید نهایت دقت خود را در وضع قوانین داشته باشد. وضع قوانین جامع، سبب اصلاح مناسبات در ارکان جامعه و ترقی کشور خواهد شد. قانون، نماد و سند حقوقی یک کشور است، بنابراین باید با مطالعه عمیق و جامعیت به تصویب برسد، زیرا هرچه دارای این خصیصه باشد، در عمل کمتر مورد اصلاح و تغییر واقع می‌شود (صانعی، ۱۳۸۱: ۱۹۱). بنابراین قوانین حقوقی و قضایی، فنی و مفصل‌اند و طرح آن در کمیسیون‌های اعضای آن قاعدتاً در امور قضایی تخصص دارند، بهتر است و از سوی دیگر وقت مجلس کمتر صرف این‌گونه قوانین می‌شود (آگاه، ۱۳۸۹: ۱۸).

۳-۱-۳. کاهش تورم قوانین

با وقوع انقلاب جمهوری اسلامی، مقررات و قواعد اسلامی در دستور کار مقنن قرار گرفت، اما این امر سبب سقوط اعتبار قوانین پیش از انقلاب نشد. اگرچه با وقوع انقلاب، نظام سیاسی و مدیریتی کشور به کلی دگرگون می‌شود (متیو، ۱۳۹۱: ۶)، اما مطابق اصول کلی حقوق و

منطق حاکم بر نظام حقوقی، تحولات حقوقی چندان گسترده‌ای مشاهده نمی‌شود و عمدتاً اصولی از قانون اساسی که به تشریفات و اختیارات قانون گذاری مربوط بودند، دگرگون شدند (میرزایی، ۱۳۹۳: ۱۸). مجلس ملی سابق منحل و مجلسی جدید با قواعدی تازه و همچنین نهادهای حقوقی مانند شورای نگهبان و مجمع تشخیص مصلحت نظام تأسیس شد، اما قوانین مصوب قانون گذاری پیشین، اعتبارشان را از دست ندادند، زیرا تشکیل مجلس جدید معنایی جز این ندارد که مشروعیت مجلس پیشین از دست رفته است. از این تحول نمی‌توان بی‌اعتباری قوانین سابق را به ملازمه نتیجه گرفت. بر این مبنا قوانین مذکور تا زمانی که به دست قانون گذار نسخ و یا به طریق مقرر در قانون اساسی جدید ابطال نشده باشند، کما سبق معتبرند (وکیلان، ۱۳۹۰: ۲۲۲). در طول عمر انقلاب اسلامی، تصویب بیش از ۸۰۰ ماده قانونی کیفری شکلی و ماهوی در سال ۱۳۶۱ توسط کمیسیون حقوقی و قضایی مجلس شورای اسلامی و نیز وضع بیش از ۲۵۰ ماده قانون کیفری ماهوی صرف نظر از مقررات فراوان شکلی از سوی مراجع مختلف مجلس شورای اسلامی، مجمع تشخیص مصلحت نظام، کمیسیون حقوقی و قضایی مجلس شورای اسلامی به‌خوبی گویای این ادعاست. اگر آرای هیأت عمومی دیوان عالی کشور و مقررات کیفری مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی را نیز در نظر بگیریم، عدد بزرگی خواهد شد^۵ (آگاه، ۱۳۸۹: ۱۰۷). این حجم از قوانین که تکلیفی در خصوص آن جز بند ۷ ماده ۳۳ آیین‌نامه داخلی مجلس نبود^۶ و پذیرش نظام اسلامی که با دستورها و مقررات دیگر نظام‌ها مانند اعدام یا قصاص مخالف بود و ناآگاهی مقنن از وضعیت موجود کشور همه در ناپایداری نظام ثابت حقوقی در تبعیت از آن دخیل است و مقنن برای رهایی از چنین امری به تقنین آزمایشی دست می‌زند (حاجی ده‌آبادی، ۱۳۸۵: ۸). کاهش تورم قوانین به کاهش سردرگمی تابعان قانون و قضات کمک شایانی خواهد کرد.

۳-۱-۴. افزایش کارآمدی و کیفیت قوانین

اجرای آزمایشی قانون با روشن ساختن بسیاری از زوایای پنهان و تاریک آن ضعف‌های آن را آشکار می‌سازد (مهرپور، ۱۳۸۷: ۲۰۹). این مزیت را می‌توان در خصیصه ارزیابی قوانین آزمایشی دنبال کرد. با اتمام دوره اجرای آزمایشی و ارزیابی، پارلمان ملزم است تا در خصوص سرنوشت قانون تصمیم‌گیری کند (ساکت، ۱۳۸۷: ۷۶). اظهار نظر پارلمان با جمع‌بندی مسائل مطروحه و دیدگاه‌های ارائه‌شده از جمله گزارش نهاد خاص ارزیابی‌کننده صورت می‌گیرد. گزارشی که می‌بایست حاوی دو امر مهم باشد:

۱. یافته‌های علمی مدت ارزیابی را به صورت طبقه‌بندی شده و به زبانی ساده و قابل فهم ارائه دهد که نمایندگان پارلمان که اغلب متخصص نیستند، به سادگی از میزان موفقیت یا ناکامی قانون مطلع شوند و بتوانند داده‌های عرضه شده را به نحو مطلوب در قالب اصلاح یا تغییر قانون آزمایشی به کار گیرند تا قانون نهایی، فاقد معایب قانون آزمایشی باشد.

۲. زمان و موعدی مشخص که حداقل سه ماه پیش از پایان اجرای آزمایشی است، به صورت علنی در پارلمان قرائت شود.

۳-۱-۵. تشکیک نسبت به واکنش‌های اجتماعی به قانون

بازنگری در قانون اساسی و لزوم تغییر، تصحیح، تفسیر و اصلاحیه، حاکی از آن است که مقنن به طور قطع به قانون خود مطمئن نیست و از واکنش اجتماع اطلاع دقیقی ندارد (ارسطو، ۱۳۸۷: ۷۷). در واقع قانون‌گذار به تقنین خود مشکوک است و به همین علت قوانین را به صورت آزمایشی وضع می‌کند (جوان، ۱۳۲۶، ج ۱: ۳۷). گاهی در برخی مسائل، مقنن با عنایت به شرایط اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی روز جامعه در نظر دارد تا با تصویب قانون، موضوعی نو، پیچیده یا حساس را مطرح کند، اما به سبب پیچیدگی یا حساسیت مسئله و اینکه ارزیابی دقیقی از تأثیرات قانون در ساختار حقوقی و سیاسی کشور و واکنش جامعه به خصوص بخش‌های خاص مرتبط با قانون مورد نظر را ندارد، ترجیح می‌دهد تا با وضع آزمایشی قانون شرایط کلی جامعه را رصد کند (رخشده‌رو، ۱۳۸۶: ۱۴۵). در مجموع، اگر واکنش‌های قضات، نخبگان، رسانه‌ها و در کل افکار عمومی، مطلوب ارزیابی شود، راه برای انشای قانون به صورت غیرآزمایشی هموار می‌شود، اما اگر برداشت نهایی مجلس آن باشد که با توجه به حساسیت‌های جامعه، طرح موضوع به صلاح نباشد، با استفاده از عباراتی چون «قانون آزمایشی بوده و هنوز تصمیم نهایی اخذ نشده است» یا «همچنان در حال کارشناسی موضوع و جمع‌بندی نظرات مختلف هستیم»، می‌تواند با کمترین ایرادی قانون را پس از اجرای آزمایشی و حتی در اثنای آن متوقف سازد.

۳-۲. ایرادات وارد بر قوانین آزمایشی

قوانین آزمایشی مانند سایر پدیده‌های حقوقی از دو جنبه شکلی و محتوایی قابل بررسی است. همچنین نقدهای وارد بر این قوانین گاه به اصل وضع و گاه به نحوه اجرای این قوانین است که در ذیل بیان می‌شود.

۳-۲-۱. صلاحیت انحصاری مجلس در قانون گذاری

ایراد دیگری که متوجه قانون آزمایشی است، این است که امر قانون گذاری بر طبق اصول قانون اساسی بر عهده مجلس شورای اسلامی است و مجلس باید در مورد قوانین کشور تصمیم گیری کند. این دلیل از منظر حقوقی با استناد به اصل ۸۵ قانون اساسی رد می شود، زیرا مبنای وضع قوانین آزمایشی بر طبق اصل ۸۵ قانون اساسی با کمیسیون های مجلس است. کمیسیون های مجلس نیز جزئی از مجلس است، به خصوص اینکه تصویب نهایی این گونه قوانین با مجلس و در صحن علنی خواهد بود.

اگر اشکال به تقنین مجلس شورای اسلامی شود، برای پاسخ به این پرسش باید در پی صلاحیت تقنین مجلس شورای اسلامی باشیم. در این زمینه سه مبنای وجود دارد که عبارت اند از:

- دیدگاه صلاحیت بشری در قانون گذاری؛
- دیدگاه صلاحیت الهی در قانون گذاری؛
- دیدگاه صلاحیت مردمی - توحیدی در قانون گذاری؛ طبق این رویکرد، در صلاحیت تقنین، ضمن تأکید بر حاکمیت الهی به نقش مردم در تدوین قانون نیز اشاره می شود.

اصول کلی اسلامی قانون اساسی به عنوان محور اصلی و مجلس شورای اسلامی باید براساس این موازین به تقنین و وضع قانون بپردازد. این رویکرد در نظرات مرحوم امام و میرزای نائینی مشهود است. از دیدگاه نائینی مشروعیت کار نمایندگان مجلس دو مبناست؛ اذن مجتهد نافذالحکومه و نظارت عده ای از مجتهدان عادل و عالم به سیاست در کار آنها (نائینی، ۱۴۲۴ق: ۹۸). مرحوم امام صلاحیت تقنین را منحصر به خداوند متعال می داند و پذیرفتن قانون گذاری بشری از حکم قرآن و خرد بیرون است (خمینی موسوی، بی تا: ۴۴-۳۰۷)، ولی از آن جا که این خطاب ها کلی اند و خطاب های متعلق به مؤمنان یا مردم یک عنوان کلی است و حجیت بر همه انسان های مکلف خواهد بود، بنابراین خطاب قانونی، شامل همه می شود (سبحانی تبریزی، ۱۳۶۷: ۳۰۵). از این رو اولین مصحح فقهی مرحله تصویب این دسته از قوانین، تصویب آنها توسط مجلس شورای اسلامی است که بر طبق رویکرد صلاحیت تقنینی از نوع مردمی - الهی، مکلف به قانون گذاری در چارچوب و اصول کلی است که از سوی خداوند نازل می شود (تمیمی، ۱۳۸۶: ۳۸۳). مصحح دوم مرحله تصویب را می توان مستند به اصل ۹۴ در نظارت شورای نگهبان یافت؛ «کلیه مصوبات مجلس شورای اسلامی باید به شورای نگهبان فرستاده شود...»، بنابراین مصوبات مجلس، از جمله مصوبه قانون آزمایشی باید به تأیید شورای نگهبان برسد.

۳-۲-۲. مغایرت با اصل منع تفویض اختیار

اصل عدم تفویض قانون‌گذاری بدین معناست که قانون‌گذار نمی‌تواند اختیار وضع قانون را با تمام آثار و خصایص، به دولت یا سایر نهادهای دولتی و غیردولتی تفویض کند (لاک، ۱۳۷۹: ۱۸۹؛ کاتوزیان، ۱۳۷۷، ج ۲: ۸۴). در موارد خلاف اصل (یا خلاف عام یعنی تخصیص یا خلاف اطلاق یعنی مقید)، دلیل خلاف باید منقح و روشن باشد (بجنوردی، ۱۴۰۱ق، ج ۱: ۳۶۴) تا حدود و ثغور اصل رعایت شود.

می‌توان گفت که صرف خروج از اصل، دلیل بر ایراد و اشکال تقنین آزمایشی نیست، زیرا ضرورت موجود در وضع قوانین آزمایشی، مقنن را بر آن داشته است تا از حکم اولیه عدول کند. معنای مشابهی که در مفاهیم فقهی برای این امر وجود دارد، تغییر حکم اولی به واسطه عناوین ثانوی موردنظر است. عنوان ثانوی، در مقابل عنوان اولی است و به عنوان و وصفی می‌گویند که برای موضوعات و اشیاء با ملاحظه آنچه خارج از ذات آن‌ها به‌شمار می‌آید، ثابت می‌شود؛ مانند عناوینی چون عسر و حرج، ضرر (مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی، ۱۳۸۹: ۵۹۵). از این رو احکام کلی شریعت، قوانینی ثابت و دائمی است و تغییر در آن‌ها راه ندارد، مگر با عروض عناوین ثانوی که مستلزم حکم ثانوی موقت است. وظیفه حکومت اسلامی فقط اجرای این قوانین ثابت است و خود حق قانون‌گذاری در این حوزه را ندارد، امام در مقام اجرای احکام شریعت یا برای اداره امور جامعه حق دارد در محدوده احکام ثابت شریعت و براساس آن‌ها، مقررات لازم را وضع کند که این مقررات مجموعه قوانین متغیر را تشکیل می‌دهد. موضوعاتی شایسته قاعده‌گذاری موقت و آزمایشی است که از حساسیت خاص اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی برخوردار بوده و قانون‌گذار در پی تحلیل افکار عمومی باشد. همچنین موضوعی جدید باشد که در نظام حقوقی کشور فاقد سابقه حقوقی است. مستند به نص صریح قانون اساسی در اصل ۷۱، حق قانون‌گذاری مختص به مجلس شورای اسلامی است و باید گفت تفویض اختیار برخی از موارد قانون‌گذاری و قوانین آزمایشی از باب عناوین ثانوی بوده و تشخیص این امر با مجلس شورای اسلامی است که این عناوین را تشخیص دهد و با توجه به آن اقدام به تفویض اختیار کند.

۳-۲-۳. مغایرت با اصل تفکیک قوا

اصل تفکیک قوا مبنای استمرار قدرت و فعالیت قوه مقننه است، چراکه تقسیم کار و ایجاد نظم و عدم دخالت سایر قوا از اهداف اولیه این اصل است (علوی و صادقیان، ۱۳۸۹: ۱۵). نظریه تفکیک قوا توسط جان لاک تئوریزه و با بسط آن توسط منتسکیو به نظریه‌ای برجسته در

سیاست تبدیل شد. طبق این نظریه باید قوای اصلی یعنی قوای قانون گذاری، اجرایی و قضایی را به نهادهای متعدد و متفاوت واگذار کرد. هدف اصلی تفکیک قوا به عنوان یکی از ارکان دموکراسی، جلوگیری از استبداد و خودکامگی و تمرکز قدرت است (بشیریه، ۱۳۸۴: ۲۴۱)، نظریه ای که برخی علما چون نائینی بدان تصریح دارند (نائینی، ۱۴۲۴ق: ۱۳۸).

مفهوم شکلی دموکراسی، ناظر بر تفکیک قوا و حاکمیت قانون است (Glasius, Kaldor & Anheier, 2005: 12 یکی از مهم ترین توجیحات این نظریه، این است که حاکمیت به مردم تعلق دارد، اما از آن جا که ملت نمی تواند آن را اجرا کند، به دیگری نمایندگی می دهد (اسدآبادی، ۱۳۹۵: ۱۱۵). در هیچ یک از اصول قانون اساسی، واژه تفکیک قوا تصریح نشده است، اما از مشروح مذاکرات قانون اساسی، پیداست که این اصل، مورد توجه قانون گذار اساسی بوده است (فاضلی، ۱۳۹۱: ۲۶). مطابق اصل ۵۷ قانون اساسی، قوای حاکم در جمهوری اسلامی را قوه مقننه، قوه مجریه و قوه قضاییه می داند که زیر نظر ولایت مطلقه فقیه، امر و امامت امت را اعمال می کنند (مرکز تحقیقات شورای نگهبان، ۱۳۸۵، ج ۱: ۳۵۴) و این قوا مستقل از هم هستند. بر این اساس اصل تفکیک قوا در ایران پذیرفته شده و بر استقلال قوا نیز تصریح شده است. قوه مقننه بر اساس اصل تفکیک قوا، قوه ناظر و قانون گذار است، و قوای دیگر حق دخالت در اختیارات و وظایف آن را ندارند. با وجود این شورای نگهبان در آرای مختلفی تقنین غیر مجلس را مخالف اصل ۸۵ قانون اساسی قلمداد کرده است. شورای نگهبان در این آرا قوانین و مقرراتی صورت گرفته توسط دولت را نقض کرده است، چراکه تقنین دولت را مغایر با اصل تفکیک قوا و برخلاف مجرای اصل ۵۸ قانون اساسی دانسته است. برخی از این ایرادات از این قرار است:^۷

۱. بند ۱ نظر مورخ ۱۳۷۷/۳/۱۰ در خصوص طرح تشکیل شورای عالی اشتغال. شورای نگهبان در بند مزبور اعلام کرده است: «بخشی از هدف و وظایف مذکور در مواد ۳ و ۴ طرح از مقوله تقنین است...، بنابراین با اصل ۸۵ قانون اساسی مغایر است» (مرکز تحقیقات شورای نگهبان: ۱۳۸۲، ج ۹: ۷۲۳).
۲. اصلاح قوانین امری تقنینی است و نمی توان آن را به غیر، تفویض کرد. چنانکه شورا در نظر شماره ۸۱/۳۰/۲۵۴ مورخ ۱۳۸۱/۲/۵ خود تفویض اختیار اصلاح قانون به دولت را مغایر اصل ۸۵ قانون اساسی اعلام کرده است: «با توجه به اینکه آیین نامه ایمنی انبارهای کالا مصوب ۱۳۵۲ به تصویب کمیسیون های مجلسین سنا و شورای ملی سابق رسیده است و قانون محسوب می شود؛ تفویض اختیار اصلاح آن به دولت، مغایر اصل ۸۵ قانون اساسی است».

۳. در بند ۱ نظر مورخ ۱۳۸۲/۸/۱۲ در خصوص لایحه تأسیس و نحوه اداره کتابخانه‌های عمومی کشور، اعلام کرد: «واگذاری وظایف و اختیارات به هیأت امنای کتابخانه‌های عمومی در ماده ۳ در مواردی که از امور تقنینی باشد، مغایر اصل ۸۵ است» (مرکز تحقیقات شورای نگهبان: ۱۳۸۲، ج ۷: ۱۰۷). از آنجا که در ماده مزبور طی ۷ بند وظایف متعددی به هیأت امنای واگذار شده بود، نمی‌توان گفت شورا کدام‌یک از موارد مزبور را قانون‌گذاری تلقی کرده است. همین ماده نیز با تغییر بسیار جزئی در قانون کنونی تأسیس و نحوه اداره کتابخانه‌های عمومی کشور وجود دارد، این تردید بیشتر می‌شود.

۴. اصل ۳۷ قانون اساسی به‌نوعی اصل قانونی بودن جرائم را پذیرفته است که طبق آن، تعیین جرائم از وظایف قانون‌گذار است. شورای نگهبان در نظر مورخ ۱۳۷۲/۱۱/۶ در خصوص طرح الحاق یک بند و ۳ تبصره به‌عنوان بند ۳ به ماده ۹۹ قانون شهرداری‌ها اعلام کرد: «ذیل تبصره ۲ که تعیین میزان جریمه را منوط به تصویب هیأت وزیران نموده، مغایر با اصل ۸۵ قانون اساسی شناخته شد» (مرکز تحقیقات شورای نگهبان: ۱۳۸۲، ج ۱۰: ۶۷۲).

۵. در نظر مورخ ۱۳۷۳/۱۲/۱۲ در خصوص لایحه وصول برخی از درآمدهای دولت و مصرف آن در موارد معین، قسمت ۲ ماده ۳۳ لایحه مزبور را بدین سبب که به وزارت کشور اجازه داده بود در تنظیم جرائم با توجه به مکان و زمان وقوع، نوع تخلف‌ها و میزان تأثیر آن در ایمنی و مختل ساختن امر عبور و مرور تفاوت قائل شود، مغایر اصل ۸۵ تلقی کرد (مرکز تحقیقات شورای نگهبان: ۱۳۸۲، ج ۱۰: ۶۷۲). هرچند ایراد مذکور در تفویض تصویب اساسنامه‌ها به دولت وجود دارد، می‌توان اذعان داشت که در خصوص قوانین آزمایشی چنین اشکالی وارد نیست، زیرا این تفویض داخلی محسوب می‌شود و واگذاری قانون‌گذاری به دیگری نیست و نیز طبق اصل ۸۵ قانون اساسی، مجلس برای اجرای این قانون باید مدت آزمایشی را تصویب کند و این امر ناشی از دخالت مجلس است، فارغ از آنکه این قانون در نهایت باید به تصویب مجلس برسد (ماده ۱۶۸ آیین‌نامه داخلی مجلس، مصوب ۱۳۷۹).

۳-۲-۴. خروج از محدوده اصل ۸۵ قانون اساسی

قانون اساسی، شرط لازم در فرایند قانون‌گذاری دموکراتیک است (Golash, 2010: 5). از اهداف مهم تدوین قانون اساسی، تعیین وظایف و اختیارات قوای حاکم بوده است (دبیرنیا، ۱۳۹۳: ۱۶۱). ایراد دیگر وارد بر قوانین آزمایشی، پایبند نبودن به شروط و حدود اصل ۸۵ قانون اساسی است. اصل ۸۵ قانون اساسی در مقام تبیین اصل منع تفویض و تشریح تقنین آزمایشی به چهار مورد مهم اشاره می‌کند:

۱. اصل قائم به شخص بودن سمت نمایندگی؛
 ۲. اصل عدم تفویض اختیار قانون گذاری؛
 ۳. امکان تفویض تصویب قوانین آزمایشی به کمیسیون های داخلی مجلس؛
 ۴. امکان تفویض تصویب دائمی اساسنامه سازمان ها، شرکت ها، مؤسسه های دولتی یا وابسته به دولت به کمیسیون های داخلی یا دولت.
- به نظر می رسد مهم ترین ایراد در خصوص قوانین آزمایشی که نتیجه آن، می تواند کثرت قوانین آزمایشی باشد، خروج از محدوده اصل مذکور است. به همین علت جا دارد از منظر حقوقی و فقهی بررسی شود.
- اصل ۸۵ یک مستثنی منه دارد: «سمت نمایندگی قائم به شخص است و قابل واگذاری به دیگری نیست»، استثنای آن متصل است؛ «ولی در موارد ضروری می تواند اختیار وضع بعضی از قوانین را... به کمیسیون های داخلی خود تفویض کند». آنچه را که در این اصل مورد اشاره قرار گرفت، می توان در موارد زیر خلاصه کرد:
۱. قانون گذاری وظیفه مجلس شورای اسلامی است. براساس مفهوم مخالف ماده ۱۶۸ آیین نامه داخلی مجلس و اصل ۸۵ قانون اساسی، مجلس نمی تواند اختیار قانون گذاری را به دیگری واگذار کند. این دو مسئله هر دو حکم است و مجلس حق سلب آن ها را از خود ندارد، اما در اجرای ذیل اصل ۸۵ قانون اساسی مجلس می تواند تصویب دائمی اساسنامه های سازمان ها، شرکت ها و مؤسسات دولتی را به کمیسیون ها یا دولت واگذار کند. به این امر در ماده ۱۶۸ آیین نامه داخلی مجلس اشاره شده است.^۸ در این مورد اشکالی متوجه تقنین آزمایشی نیست.
 ۲. شأن تصویب آزمایشی قانون ضرورت است که در استثنای این اصل بدان اشاره شده است. هر چند مقنن شرایط استثنا را رعایت کرده، اما در مقام عمل شبیه به استثنا مستغرق شده است (ترحینی العاملی، ۱۴۲۷ق، ج ۷: ۵۳۶). رسمیت تقنین آزمایشی براساس اصل ۸۵ قانون اساسی است که خود این شیوه تقنین استثنایی محسوب می شود و بر طبق قواعد اصولی لازم است، موارد خلاف اصل به تصریح شارع و قانون گذار برسد و چنانچه موردی مشکوک باشد، تحت اصل باقی می ماند (موسوی خویی، ۱۴۱۹ق، ج ۳: ۵۱۰). از این رو اصل ۸۵ قانون اساسی، تنها در مقام ضرورت و به کمیسیون های مجلس واگذار می شود و مطابق رویه نظارتی شورای نگهبان، ضرورت مطرح در این اصل به معنای ضرورت تفویض تصویب قوانین آزمایشی و نهاد تشخیص دهنده ضرورت، خود

- مجلس شورای اسلامی است و از نظر شورای نگهبان، ضرورت در مواردی حاصل می‌شود که الزاماتی در نظم حقوقی کشور مانند خلأ قانونی وجود داشته باشد.
۳. کمیسیون‌های داخلی مجلس واضع این قوانین هستند و هیچ مرجع دیگری چنین حقی ندارد. مقنن نیز با هوشیاری کامل در مورد کمیسیون‌ها از عبارت «وضع» استفاده کرده است که بیانگر آن است که وضع قبل از تصویب قانون است، زیرا در عبارت پایانی اصل، تصویب نهایی را منوط به تصویب مجلس کرده است. بنابراین از این نظر هم خدشه‌ای به تقنین آزمایشی وارد نیست.
۴. بر طبق اصل ۷۲ قانون اساسی، باید نظارت شورای نگهبان بر مصوبه آزمایشی رعایت شود. تأکید مقنن اساسی، به منظور رعایت تشریفات و احتیاط بوده است. در این خصوص نیز مصوبه آزمایشی به نظارت شورای نگهبان می‌رسد و اشکالی پدید نمی‌آید.
۵. بیان مدتی که مجلس برای دوره آزمایشی در نظر می‌گیرد، لازم است. ایراد مهم وارد بر تقنین آزمایشی، این است که پایبند نبودن به مدت مذکور در قانون و تمدید چندباره معضلی را در نظام حقوقی کشور ایجاد کرده است.
۶. تصویب نهایی این قانون با مجلس است. مشارکتی که مجلس در نهایت برای تصویب قانون آزمایشی در نظر دارد، معمولاً صوری است که این امر نیز اشکال دیگری بر این قوانین است.
۷. در اصل ۸۵ قانون اساسی عبارت «در بعضی قوانین» حاکی از آن است که تقنین آزمایشی عمومیت و شمول ندارد؛ امری که بارها توسط قانون‌گذار نقض شده است و گاهی مجلس شورای اسلامی، فلسفه این‌گونه قوانین را فراموش کرده و وظیفه اصلی خود را که قانون‌گذاری باشد، به تقنین آزمایشی تفویض کرده است. در حالی که اصل ۸۵ قانون اساسی صراحت دارد که وظیفه اصلی مجلس، قانون‌گذاری است و مجلس نمی‌تواند اختیار قانون‌گذاری را به شخص یا هیأتی واگذار کند.

۳-۲-۵. مغایرت با ویژگی‌های مجلس

وضع قوانین آزمایشی در کمیسیون‌های داخلی مجلس با برخی ویژگی‌های مجلس مانند جمعی و اکثری بودن مجلس و نیز شفافیت مجلس همخوانی ندارد. در ذیل به تبیین این دو ویژگی می‌پردازیم:

۱. مغایرت با ویژگی جمعی بودن مجلس

قانون نماد اراده عمومی و ملت است، مردم با انتخاب نمایندگان این اراده را به آنان تفویض می‌کنند و این صلاحیت نه برای برخی نمایندگان، بلکه برای تمام آنان ثابت است (نظرپور، ۱۳۸۹: ۱۵۹)،

بنابراین اراده ملی در نمایندگی و قانون جلوه می‌کند (گرچی از ندریانی، ۱۳۹۵: ۸۶۲) و قانون اساسی، صلاحیت مشترک نمایندگان را با مشارکت در امور مجلس مقرر داشته است و نمی‌توان صلاحیت مستقلی را برای آنان قائل شد (ساعدوکیل و عسکری، ۱۳۸۸: ۳۶۳). این در حالی است که قانون آزمایشی مصوب کمیسیون‌ها از آرا و نظرات ۱۵ تا ۲۰ نفر برخوردار است، با اینکه امکان استفاده از نظرات، ایده‌ها و اصلاحات ۲۹۰ نفر از نمایندگان ملت وجود داشت. در پاسخ این ایراد بیان شده است که وقتی مجلس اجرای موقت قانون را معین می‌کند، در جریان مصوبه قرار می‌گیرد (مدنی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۱۸۱)، اما این پاسخ رد می‌شود، زیرا مشارکت مذکور واقعی نیست و مجلس فقط به کلیات مصوبه توجه دارد.

۲. مغایرت با ویژگی شفافیت مجلس

دسترسی آزادانه شهروندان به اطلاعات در تحقق شفاف بودن کنش‌های حکومت مؤثر است. هرچه دسترسی به اطلاعات در یک نظام دشوار باشد، به همان نسبت از شفافیت در آن نظام کاسته می‌شود (نمک‌دوست تهرانی، ۱۳۸۳: ۲۸). از دموکراسی به حکومت مشارکت تعبیر می‌شود و روشی در حکومت و مبتنی بر اراده ملت و شروع آن، احترام به حق رأی مردم است (اسدآبادی، ۱۳۹۵: ۱۴-۱۵). شفافیت پارلمان یعنی تقنین در دید همگان صورت پذیرد، بنابراین پنهان‌کاری دشمن دموکراسی بوده و می‌تواند به بی‌خبری گسترده مردم از مسائلی که مورد علاقه آنان است، بینجامد (یزدانی زنونز، ۱۳۸۸: ۲۸۰). علنی بودن جلسات مجلس، حاکی از آن است که مردم از نحوه عملکرد نمایندگان خود، آگاهی داشته باشند (هاشمی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۱۱۳) و با اطلاع از روند مصوبات، مفاد قانون را برای آنان قابل درک‌تر و اجرای آن را تسهیل می‌کند و دموکراسی معاصر را بیشتر محقق می‌سازد (ساعدوکیل و عسکری، ۱۳۸۸: ۳۴۳)؛ امری که نتیجه آن در دوره‌های بعدی مشخص می‌شود، زیرا انتخاب مجدد آنان در دوره بعدی به این عملکرد بستگی دارد. در قانون اساسی جمهوری اسلامی در اصل ۶۹ این امر مورد توجه قانون‌گذار قرار گرفته است: «مذاکرات مجلس شورای اسلامی باید علنی باشد و گزارش کامل آن از طریق رادیو و روزنامه رسمی برای اطلاع عموم منتشر شود...»، این در حالی است که قوانین آزمایشی در کمیسیون تخصصی مجلس با حضور تعدادی از افراد^۹ و بدون حضور رسانه‌ها و شهروندان به تصویب می‌رسد و این امر با شفافیت پارلمان و دموکراسی، منافات دارد.

۳-۲-۶. کثرت تقنین قوانین آزمایشی

ایراد مهم در تقنین آزمایشی، افراط قانون‌گذار در تصویب این‌گونه قوانین است، از ابتدای تأسیس مجلس شورای ملی، تقنین آزمایشی مورد توجه قرار گرفته است؛ امری که در همان

ابتدا به کمیسیون پارلمان عدلیه تفویض شده است. این رویه در سال ۱۳۲۹ق با تصویب «قانون اصول تشکیلات عدلیه و محاضر شرعیه و حکام صلحیه» ادامه پیدا کرد. سپس «قوانین موقتی اصول محاکمات حقوقی» به تصویب کمیسیون قوانین عدلیه رسید. در همین سال برای اولین عنوان موقتی بودن در عنوان قانون و عنوان آزمایشی بودن در متن قانون استعمال شد (محسنی، ۱۳۵۴، ج ۱: ۴۶). آیین دادرسی کیفری تحت عنوان «قوانین موقتی محاکمات جزایی» در سال ۱۳۳۰ق به تصویب رسید و در سال ۱۳۳۲ق در مجلس سوم «قانون تجارت» در ۶۲ ماده به تصویب کمیسیون عدلیه رسید (آشوری، ۱۳۷۸: ۵۶). تفویض اختیار قانون‌گذاری همچنان ادامه داشت تا اینکه مجلس در سال ۱۳۳۱ق با تصویب قانون مربوط به «اختیارات به جناب دکتر مصدق» حق قانون‌گذاری داده شد (مدنی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۹۴). بعد از انقلاب، مقنن قانون اساسی متوجه این مطلب بود و با درج اصل ۸۵ قانون اساسی، راه را برای تفویض اختیار مجدد بست، اما استثنای این اصل سبب شد بارها قوانین آزمایشی به‌خصوص قوانین جزایی تصویب شود. به‌نظر می‌رسد این عیب بر قوانین آزمایشی وارد است، زیرا اگر منع تفویض اختیار به‌عنوان یک اصل مورد قبول سیستم قانون‌گذاری کشور واقع شود، خروج از این اصل تخصیص اکثر است و قانون‌گذاری کشور و نظام حقوقی حاکم بر جامعه را دچار اختلال می‌کند، چراکه تصویب چندباره در قالب یک حالت استثنا چیزی جز زیر سؤال بردن اصل منع تفویض اختیار قانون‌گذاری نخواهد بود.

۳-۲-۷. مغایرت با ثبات و دوام قانون

یکی از ایرادات قوانین آزمایشی، مغایرت با ثبات و تداوم قانون است. قانون برای رسیدن به غایت خود، نیازمند ثبات و پایداری در اجراست (افلاطون، ۱۳۸۰، ج ۴: ۲۳۹). تداوم و استمرار، طبع اولیه قانون و خصیصه‌ای است که از سرشت عمومیت و کلیت قانون ناشی می‌شود (ساکت، ۱۳۸۷: ۳۳۲)، چه اینکه تنها در سایه استمرار و تعدد اجرای قانون افراد قادرند از قبل، آثار اعمال خود را پیش‌بینی کنند و بدانند که چه قواعدی شامل حالشان می‌شود (صانعی، ۱۳۸۱: ۱۸۹-۱۹۰). از سویی قانون با وجود نیاز به ثبات نسبی (موحد، ۱۳۸۴: ۲۵۲) به‌منظور مطابقت با شرایط زمانی که از آن به پویایی قوانین تعبیر می‌شود، لازم است تغییر کند (موراوتز، ۱۳۸۷: ۳۷). در جواب این اشکال باید گفت این ویژگی نیز همانند بسیاری از پدیده‌ها، نسبی است و در مقابل تغییرات دائمی و زودگذر به‌کار می‌رود که با تزلزل در قابلیت اجرای قوانین، مردم را از ترسیم برنامه بلندمدت زندگی خود ناتوان می‌گرداند. برخی پژوهشگران در تحلیل اثبات اصل دوام و استمرار اعتبار قانون برآمده‌اند و در این مقام از اصول کلی حقوق، یاری

گرفته‌اند. این برداشت که قانون باید دائمی بوده و ثبات داشته باشد و هیچ‌گاه تغییر نکند، اشتباه است، زیرا مفهوم قانون دائمی یا ثابت به معنای اعتبار آن الی الابد نیست، بلکه به معنای آن است که قانون برای مدت معقولی لازم‌الاجرا بماند تا عیوب آن پس از اجرا در مدت مدیدی شناخته شده و برطرف شود (مدنی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۴۲۵)، زیرا تغییرات پی‌درپی قانون موجب می‌شود که فرد تابع نتواند اعمال خود را با آن تطبیق دهد و نوعی بی‌نظمی را رواج می‌دهد که با طبع حقوق مخالف است (کلی، ۱۳۸۸: ۶۰۰). از منظر فقهی، می‌توان مخالفت یا عدم مخالفت موقتی بودن قانون آزمایشی با مبانی و احکام شرعی را تبیین کرد. برخی از قوانین شرع از این خصیصه برخوردارند. در احکام فقهی، گاهی شرایطی برای شارع مقدس به‌وجود می‌آید که ضرورت وضع قانون موقت لازم است، مانند قانون زمان جنگ و احکام نزولی‌التدریج (صدر، ۱۴۰۸ق: ۳۴)، همچنین حاکم اسلامی می‌تواند با توجه به قاعده اهم و مهم و لحاظ مصالح مسلمانان و رایزنی با اندیشمندان و صاحب‌نظران، حکم به تقدیم یکی (اهم) بر دیگری (مهم) دهد و اجرای آن را به‌طور موقت، تعطیل کند (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۲۴۶). منطقه‌الفراغ حوزه‌ای از شریعت اسلامی است که به‌سبب ماهیت متغیر آن احکام موضوعات و عناوینی می‌توانند متغیر باشد و جایی است که از جانب شارع توسط حاکم پیشتر اشغال نشده باشد (صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۴: ۷۶). از آن‌جا که ملاک و مبنای صدور احکام ولایی، مصالح عمومی است، طول مدت اعتبار آن تا بقای ملاک و مبنا یا همان مصالحی است که حکم حکومتی بر آن بنا شده است (سبحانی تبریزی، ۱۴۱۹ق: ۲۶۹) که برخی این مصالح موقتی را همان حوادث واقع یا مصالح مقتضیه نامیده‌اند (معرفت، ۱۳۷۷: ۱۷۴). این ویژگی را می‌توان تداوم نسبی یا موقتی بودن حکم حکومتی دانست. از آن‌جا که تغییر جزء ذات قانون آزمایشی است، می‌تواند با روایتی چون «حلال محمد حلال الی الیوم القیامه...» در تعارض باشد، اما با تصحیح فقهی فرایند تقنین آزمایشی در مرحله تفویض به‌واسطه تطبیق با تغییر حکم اولیه با عناوین ثانوی و در مرحله تصویب با نظارت فقهی شورای نگهبان می‌توان قانون آزمایشی را از منظر فقهی تأیید کرد.

۳. تمدید اجرای قوانین آزمایشی

قانون‌گذار با انتخاب گزینه تمدید همچنان به ابهام خود ادامه می‌دهد و در عمل اظهار می‌دارد که فرصت تعیین‌شده‌ای که به اتمام رسیده، برای سنجش کامل قانون موردنظر کافی نبوده است. پیچیدگی و خاص بودن موضوع، عملکرد ضعیف نهاد ارزیابی‌کننده، ارائه نامطلوب تحلیل نهایی یا سیاسی بودن موضوع می‌تواند از دلایل تمدید به‌حساب آید. باید در نظر داشت

که تمدید بیش از یک بار توجیه‌پذیر نیست و می‌تواند بیانگر مشکلات ساختاری در شیوه تقنین یا ارزیابی باشد (آگاه، ۱۳۸۹: ۶۰). از طرفی با توجه به نص اصل ۸۵ قانون اساسی، وقتی مجلس قانونی را برای مدت معین به صورت آزمایشی قابل اجرا می‌داند، مفهوم مخالف این است که پس از انقضای مدت چنین قانونی قابلیت اجرا ندارد و ادامه اجرا با اصل مذکور در تضاد خواهد بود، بنابراین صحیح آن است که قوانین آزمایشی منقضی شده فقط در زمان مصرح در متن، حاکم باشد (مختاری، ۱۳۹۷: ۱۳۶). از سوی دیگر با اینکه قانون آزمایشی مطابق فلسفه قانون‌گذاری آزمایشی بوده و مطابق با تبصره ۲ ماده ۱۶۸ آیین‌نامه داخلی مجلس، پس از انقضای مدت، اعتباری ندارد، می‌توان نتیجه گرفت که به منظور حفظ نظم و حقوق و آزادی‌های بنیادین و تأمین آسایش و امنیت عمومی، تمدید قانون آزمایش بلامانع باشد (ولیدی، ۱۳۷۲: ۱۴۵). در عمل تمدید مدت اعتبار قانون آزمایشی توسط شورای نگهبان پذیرفته شده است، مانند اعتبار قانون آزمایش مجازات اسلامی برای چندین دوره.

نتیجه گیری

مقنن در ایران از زمان تشکیل شورای ملی از قانون آزمایشی استفاده بسیاری کرده و عنوان قانون آزمایشی اولین بار در قوانین موقتی اصول محاکمات جزایی مصوب ۱۳۳۰ق آورده شده است. قانون اساسی با دید استثنا و خلاف اصل به این نحو تقنین توجه دارد، اما رویه جاری به گونه‌ای است که این امر از حالت استثنا به حالت عادی و اصل مبدل شده است. نتایج این پژوهش به قرار ذیل است:

۱. برای تقنین آزمایشی که در نظام حقوقی کشور ما جریان دارد، ضرورت عنصری مهم برای وضع و تصویب این گونه قوانین است. ضرورت زمانی حاصل می‌شود که کشور در شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی خاصی باشد یا همانند ابتدای انقلاب کشور در بحران جنگ تحمیلی باشد، اما در عمل مشاهده می‌شود که با گذشت قریب به چهل سال از عمر انقلاب، ضرورت مذکور پایان نیافته است؛ گویی تمام این سال‌ها کشور در وضعیت خاص و ضرورت بوده است، بنابراین نه از نظر حقوقی و نه از نظر فقهی ضرورت مذکور در اصل ۸۵ رعایت نشده است.

۲. تفویض اختیار در بعضی از قوانین است؛ این در حالی است که مجلس به این شرط نیز پایبند نمانده است و بسیاری از قوانین کشور، به خصوص قوانین کیفری که از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند و رابطه عمیقی با افراد، اموال و عرض آنان دارند، به روش آزمایشی تصویب شده است. از این رو مقنن جمهوری اسلامی مستثنی‌منه موجود در صدر اصل ۸۵ را رها کرده و اخذ

به مستثنا کرده است. در حالی که بر طبق قواعد ادبی و اصولی تخلف از این اصل قبیح است، از آن جهت که نام نهادن این امر به اصل دیگر وجهی ندارد.

۴. اشکال اساسی به این نحو تقنین را باید در تمدید چندباره همان قانون آزمایشی مصوب کمیسیون دانست؛ امری که نظام حقوقی کشور را متزلزل می‌کند و نتیجه آن سیستم حقوقی بی‌مبنا خواهد بود. این در حالی است که نظام حقوقی یک کشور بر اعتبار آن کشور می‌افزاید.

۵. کاهش تورم کیفری، افزایش کارآمدی قوانین، پاسخ‌های جامعه به تردیدهای مقنن و کاهش تنش‌های اجتماعی در برابر قانون را می‌توان از مزیت‌های این گونه تقنین به‌شمار آورد. از آنجا که قوانین کیفری، رابطه تنگاتنگی با زمان و تحولات اجتماعی دارد، این تحولات در تقنین نیز تأثیر دارد و از آنجا که تقنین آزمایشی مهلت محدودی دارد، برخلاف قوانینی که عمری ده‌ها ساله دارند، این امر در آن رعایت شده است؛ بنابراین در حال حاضر بهترین روش تقنین محسوب می‌شود.

۶. ارزیابی خصیصه دیگر قوانین آزمایشی است که عنوان آزمایشی حاکی از این مطلب است، به این معنا که قانون‌گذار علاوه بر تصویب قانون آزمایشی برای رفع تکلیف موجود کشور سنجش آن قانون را مدنظر دارد، در صورت اشتباه بودن با تغییر و در صورت غلط بودن با اصلاح و در صورت مفید بودن با ارائه مجدد آن جامعه را مغتنم سازد، اما نه تنها ارزیابی قانون آزمایشی صورت نمی‌گیرد، بلکه تمدید چندباره آن و فقدان نهادی برای ارزیابی، تقنین آزمایشی را به معضلی برای کشور تبدیل کرده است.

راقم سطور با پذیرفتن قانون آزمایشی به‌عنوان یک قانون‌گذاری استثنا، برای حل ایرادات و اشکالات آن پیشنهادهای ذیل را مطرح می‌کند:

- استفاده استثنایی از اصل ۸۵ در قانون‌گذاری و در صورت به تصویب رسیدن قانون جامع و نهایی، نسخ کردن آن؛
- علنی بودن جلسات کمیسیون و انتشار کامل مشروح مذاکرات هنگامی که وضع و تصویب یک قانون آزمایشی در میان است؛
- تمدید چندباره یک قانون بیانگر ضعف قانون‌گذاری است، با عدم تمدید بیش از یک بار به تنظیم و تعدیل نظام حقوقی کشور کمک شایانی می‌شود؛
- پایبندی قانون‌گذار به مدت پیشنهادی اجرای آزمایشی قانون مصوب کمیسیون‌ها؛ بعد از اتمام مدت اجرای آزمایشی، نهادی برای ارزیابی قانون آزمایشی تشکیل شود و نقاط قوت و ضعف آن به سمع نمایندگان و کمیسیون‌های مجلس برسد.

یادداشت‌ها

۱. مواردی که در پیشینه پژوهش به آن اشاره شد عبارت‌اند از:

- وکیلان، حسن، گفتارهایی در قانون و قانون‌گذاری، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰.
- آگاه، وحید، جایگاه قوانین آزمایشی در حقوق عمومی ایران و فرانسه، رساله دکتری، دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۹.
- مختاری، عبدالله، بررسی فقهی و حقوقی قوانین آزمایشی در امور کیفری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید مطهری، ۱۳۹۷.

۲. ماده ۷۲ قانون اساسی فرانسه بیان می‌دارد: «در شرایطی که به واسطه قانون بنیادی مقرر می‌شود، به‌جز در مواردی که شرایط اساسی اجرای یک آزادی عمومی یا یک حق تضمین‌شده توسط قانون اساسی نقض شود، هریک از واحدهای قلمرو یا زیرمجموعه‌های آن‌ها می‌توانند مطابق مورد با وضع قانون یا مقررات به‌صورت آزمایشی برای موضوع و مدتی محدود، قوانین یا مقررات مربوط به صلاحیت و اداره خود را نادیده بگیرند».

3. Decrets- lois

4. Ordonnance

۵. بیش از ۱۰ مورد قانون در مورد انتخابات نهادها انتخابی حکومت، بیش از ۱۰ مورد قانون در خصوص مواد مخدر، ۹ مورد قانون در امور تعزیرات حکومتی و ۱۱ مورد قانون درباره تخلفات اداری تصویب شد. در بعضی موارد با تصویب قانون جدید، قانون قدیم نسخ شده است، اما باید توجه داشت که با وجود نسخ قانون قدیم به لحاظ رعایت «اصل هر جرمی تابع قانون زمان وقوع است»، قوانین منسوخ نیز آثار نامطلوب تورم کیفری را بر جای خواهند گذاشت. به‌علاوه در بسیاری از موارد قانون جدید، به نسخ یا عدم نسخ قانون سابق اشاره نکرده و این امر موجب تفسیر گوناگون و متعارض، توسط قضات شده است. برای نمونه می‌توان اختلاف در نسخ یا عدم نسخ قانون مجازات عمومی مصوب ۱۳۵۲، در زمان حاکمیت قانون تعزیرات مصوب ۱۳۶۲ را ذکر کرد (شهری و ستوده جهرمی، ۱۳۷۳، ج ۱: ۲۳۱).

۶. ماده ۳۳ آیین‌نامه داخلی مجلس اصلاحی ۱۳۹۱/۲/۳۰ در مقام شرح وظایف کمیسیون‌های مجلس در خصوص قانون آزمایشی در بند ۲ مقرر می‌دارد: «بررسی و تصویب آزمایشی طرح‌ها و لوایح و همچنین تصویب دائمی اساسنامه سازمان‌ها، شرکت‌ها و مؤسسات دولتی یا وابسته به دولت طبق اصل هشتادوپنجم».

۷. برای اطلاع از آراء، رک: مختاری، ۱۳۹۷: ۲۱.

۸. ماده ۱۶۸ آیین‌نامه داخلی مجلس شورای اسلامی اصلاحی ۱۳۸۷/۹/۲۶ مقرر می‌دارد: «در مواردی که مجلس ضروری تشخیص دهد، طبق اصل ۸۵ قانون اساسی اختیار تصویب آزمایشی بعضی از قوانین را که جنبه دائمی دارند به کمیسیون‌های خود و تصویب دائمی اساسنامه سازمان‌ها، شرکت‌ها، مؤسسات دولتی یا وابسته به دولت را به کمیسیون‌های خود یا به دولت تفویض می‌کند».

۹. البته شایان ذکر است در آیین‌نامه داخلی مجلس مصوب ۱۳۷۹ بین حداقل ۱۹ و حداکثر ۲۳ نفر عضو ذکر شده است، اما این قانون در اصلاحیه ۱۳۸۷ اصلاح شد، هرچند مشکل تعداد برطرف نشده و رأی اکثریت نسبی، ملاک عمل قرار گرفته است.

منابع

الف: فارسی و عربی

۱. اسدآبادی، طیبه (۱۳۹۵)، نظام دموکراتیک مبتنی بر قانون اساسی و مفهوم مشروعیت، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق عمومی، دانشکده قم، دانشگاه قم.
۲. آشوری، محمد (۱۳۷۸)، آیین دادرسی کیفری، تهران: سمت، چ چهارم.
۳. آگاه، وحید (۱۳۸۹)، جایگاه قوانین آزمایشی در حقوق ایران و فرانسه (مطالعه تطبیقی)، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبایی.
۴. ارسطو (۱۳۸۷)، سیاست، ترجمه حمید عنایت، تهران: امیرکبیر، چ پنجم.
۵. اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی (۱۳۶۴)، صورت مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی جمهوری اسلامی، تهران: انتشارات مجلس، چ اول، ج ۲.
۶. اداره کل قوانین و تندنویسی مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۱)، صورت مشروح مذاکرات شورای بازنگری قانون اساسی جمهوری اسلامی، تهران: اداره کل امور فرهنگی و عمومی مجلس شورای اسلامی، چ دوم.
۷. افلاطون (۱۳۸۰)، مجموعه آثار افلاطون، ترجمه محمدحسن لطفی، تهران: خوارزمی، چ سوم، ج ۴.
۸. بشیریه، حسین (۱۳۸۴)، آموزش دانش سیاسی، تهران: نگاه معاصر، چ چهارم.
۹. پروین، خیرالله (۱۳۸۷)، «اختیارات و محدودیت‌های مجلس شورای اسلامی در امر قانون گذاری»، حقوق اساسی، سال پنجم، ش ۱۰.
۱۰. ترحینی العاملی، سید محمدحسین (۱۴۲۷ق)، الزبده الفقهیه فی شرح الروضة البهیة، قم: دار الفقه للطباعة و النشر، چ چهارم.
۱۱. تمیمی، رقیه (۱۳۸۶)، بررسی مفهوم آزادی، و قانون در اندیشه امام خمینی، جان لاک و منتسکیو، تهران: مؤسسه نشر آثار امام خمینی.
۱۲. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹)، ولایت فقیه، قم: اسراء.
۱۳. جوان، موسی (۱۳۲۶)، مبانی حقوق، تهران: شرکت چاپ رنگین.
۱۴. حسینی زبیدی، محمد مرتضی (۱۲۰۵ق)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: نشر دار الهدایة.

۱۵. حاجی ده‌آبادی، احمد (۱۳۸۵)، «قانون مجازات اسلامی، پایان مدت آزمایشی و انتظارات»، *فقه و حقوق*، سال دوم، ش ۸.
۱۶. خانجانی موقر، حسن (۱۳۷۷)، *تفویض اختیار قانون‌گذاری در حقوق اساسی ایران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز.
۱۷. خمینی موسوی، سید روح‌الله (بی‌تا)، *تحریر الوسیله*، قم: مؤسسه مطبوعات دارالعلم، چ اول، ج ۱.
۱۸. دبیرنیا، علیرضا (۱۳۹۳)، *قدرت مؤسس؛ کاوشی در مبانی حقوق اساسی مدرن*، تهران: شهر دانش، چ اول.
۱۹. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۸۵)، *فرهنگ متوسط دهخدا*، تهران: دانشگاه تهران، چ اول.
۲۰. راسخ، محمد (۱۳۸۴)، *بنیاد نظری اصلاح نظام قانون‌گذاری*، تهران: دفتر مطالعات حقوقی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چ اول.
۲۱. رخشنده‌رو، علیرضا (۱۳۸۶)، *چگونگی ارزیابی آثار اجرایی قوانین و به‌کارگیری سیستم بازخورد*، در همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری (مجموعه مقالات)، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چ اول.
۲۲. زرنگ، محمد (۱۳۸۱)، *تحول نظام قضایی ایران*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چ اول، ج ۱.
۲۳. وکیل، امیرساعد و پوریا عسکری (۱۳۸۸)، *قانون اساسی در نظم کنونی*، تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد، چ سوم.
۲۴. ساکت، محمدحسین (۱۳۸۷)، *حقوق‌شناسی: دیاچه‌ای بر دانش حقوق*، تهران: ثالث، چ اول.
۲۵. سبحانی تبریزی، جعفر (۱۳۶۷)، *تهذیب الأصول (تقریرات درس امام خمینی)*، قم: دارالفکر، چ سوم.
۲۶. _____ (۱۴۱۹)، *مصادر الفقه الإسلامی و منابعه*، بیروت: دار الاضواء.
۲۷. شهری، غلامرضا و سروش ستوده جهرمی (۱۳۷۳)، *نظرات اداره حقوقی قوه قضائیه در زمینه کیفری*، تهران: روزنامه رسس، ج ۱.
۲۸. صانعی، پرویز (۱۳۸۱)، *حقوق و اجتماع*، تهران: طرح نو، چ اول.
۲۹. صدر، محمدباقر (۱۴۱۷ق)، *بحوث فی علم الاصول*، بیروت: دار الاسلامیه، چ اول، ج ۴.
۳۰. _____ (۱۴۰۸ق)، *مباحث الأصول*، قم: مطبعه مرکز النشر- مکتب الإعلام الإسلامی، ج ۴.

۳۱. صفایی، ابراهیم (۱۳۸۳)، دکتر احمد متین دفتری، تهران: نشر قطره، چ اول.
۳۲. فاینمن، ریچارد (۱۳۸۵)، تأثیر علم در اندیشه، ترجمه همایون صنعتی زاده، تهران: فرزانه روز، چ اول.
۳۳. فاضلی، حبیب الله (۱۳۹۱)، «استقلال قوا و سیاست خارجی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، بررسی های حقوق عمومی، سال اول، ش ۱.
۳۴. علوی، پرویز و نادعلی صادقیان (۱۳۸۹)، «ریشه های فکری اصل تفکیک قوا، اهمیت و دسته بندی نظام های سیاسی بر پایه ی تفکیک قوا»، فصلنامه حقوق مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۰، ش ۲.
۳۵. کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۷)، فلسفه حقوق؛ منابع حقوق، تهران: شرکت سهامی انتشار، چ اول، ج ۱ و ۲.
۳۶. کلی، جان (۱۳۸۸)، تاریخ مختصر تئوری حقوقی در غرب، ترجمه محمد راسخ، تهران: طرح نو، چ دوم.
۳۷. گرجی ازندریانی، علی اکبر (۱۳۹۵)، حقوقی سازی سیاست، تهران: خرسندی، چ اول.
۳۸. لاک، جان (۱۳۷۹)، رساله دوم درباره حکومت (آزادی فرد و قدرت دولت)، ترجمه محمود صناعی، تهران: هرمس.
۳۹. متیو، برتران (۱۳۹۱)، قانون، ترجمه مجید ادیب، تهران: میزان، چ اول.
۴۰. مدنی، سید جلال الدین (۱۳۶۶)، حقوق اساسی در جمهوری اسلامی، تهران: سروش، چ اول.
۴۱. _____ (۱۳۸۰)، تاریخ سیاسی معاصر ایران، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چ اول.
۴۲. محسنی، مرتضی (۱۳۵۴)، کلیات حقوق جزا، تهران: انتشارات دانشگاه ملی سابق، چ اول.
۴۳. مجموعه اساسی (۱۳۹۱)، تهران: معاونت تدوین، تنقیح، و انتشار قوانین و مقررات معاونت حقوقی ریاست جمهوری، چ دوم.
۴۴. مختاری، عبدالله (۱۳۹۷)، بررسی فقهی و حقوقی قوانین آزمایشی در امور کیفری، پایان نامه کارشناسی ارشد فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه شهید مطهری.
۴۵. مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی (۱۳۸۹)، فرهنگ نامه اصول فقه، قم، چ اول.
۴۶. مرکز تحقیقات شورای نگهبان (۱۳۸۲)، مجموعه نظریات شورای نگهبان در مورد مصوبات مجلس شورای اسلامی، دوره ی ششم، سال سوم، تهران: نشر مرکز تحقیقات شورای نگهبان، دادگستر، چ اول.

۴۷. مرکز تحقیقات شورای نگهبان (۱۳۸۵)، مجموعه نظریات شورای نگهبان در مورد مصوبات مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۴-۱۳۸۵)، تهران: دادگستر، چ اول.
۴۸. معرفت، محمدهادی (۱۳۷۷)، ولایت فقیه، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، چ دوم.
۴۹. موحد، محمدعلی (۱۳۸۴)، در هوای حق و عدالت، از حقوق طبیعی تا حقوق بشر، تهران: کارنامه، چ سوم.
۵۰. موراوترز، توماس (۱۳۸۷)، فلسفه حقوق، مبانی و کارکردها، ترجمه بهروز جندقی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چ اول.
۵۱. موسوی بجنوردی، سید محمد بن حسن (۱۴۰۱ق)، قواعد فقهیه، تهران: مؤسسه عروج، چ سوم، ج ۲.
۵۲. موسوی خویی (۱۴۱۹ق)، ابوالقاسم، دراسات فی علم الأصول (تقریر علی هاشمی شاهرودی) قم: مؤسسه دائرهالمعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (ع)، چ اول.
۵۳. موسویزاده، رضا (۱۳۸۸)، «مفهوم مصلحت نظام و مرجع تشخیص آن در نظام قانون‌گذاری جمهوری اسلامی ایران»، مجله حقوق اساسی، سال ششم، ش ۱۱.
۵۴. مهرپور، حسین (۱۳۸۷)، مختصر حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران، تهران: دادگستر، چ اول.
۵۵. میرزایی، اقبال علی (۱۳۹۳)، «تصویب مجدد قانون و پیامدهای آن»، فقه و حقوق اسلامی، ش ۹.
۵۶. میرکوهی، عبدالعلی (۱۳۹۸)، لایحه آیین دادرسی کیفری به‌زودی تصویب می‌شود، خبر مندرج در روزنامه شرق، سال پنجم، چهارشنبه، ۱۳۹۸/۱/۲۲، ش ۹۶۱.
۵۷. نائینی، محمدحسین (۱۴۲۴ق)، تنبیه الأمه و تنزیه المله، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چ اول.
۵۸. نظرپور، مهدی (۱۳۸۹)، آشنایی با قانون اساسی جمهوری اسلامی، قم: نشر معارف، چ دوم.
۵۹. نمک‌دوست تهرانی، حسن (۱۳۸۳)، «حق دسترسی آزادانه به اطلاعات و دموکراسی»، مطالعاتی و تحقیقاتی وسایل ارتباط جمعی، سال پانزدهم، ش ۳.
۶۰. نورایی، مهدی (۱۳۹۴)، تعدد مراجع قانون‌گذاری جمهوری اسلامی ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق عمومی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی.
۶۱. وزیری، ناصر (۱۳۴۶)، جمهوری پنجم فرانسه و حکومت ژنرال دوگل و قانون اساسی ۱۹۵۸، تهران: اندیشه.

۶۲. وکیلان، حسن (۱۳۹۰)، *گفتارهایی در قانون و قانون گذاری (مجموعه مقالات)*، تهران: مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی، چ اول.
۶۳. ولیدی، محمد صالح (۱۳۷۲)، *حقوق جزای عمومی*، تهران: داد، چ اول، ج ۲.
۶۴. هاشمی، سید محمد (۱۳۸۲)، *حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران*، تهران: میزان، چ هفتم.
۶۵. یزدانی زنوز، هرمز (۱۳۸۸)، «نقش شفافیت در تقنین حکمرانی مطلوب»، *حقوق اساسی*، سال ششم، ش ۱۱.

ب: لاتین

66. Brian, Baugus; Feler Bose (2015), “**Sunset Legislation in the States: Balancing the Legislature and the Executive.**” Mercatus Research, Mercatus Center at George Mason University, Arlington.
67. Cottier, Bertil (1993), “**Les sunset Laws des lois expérimentales à la mode américaine**” in: Charles – Albert Morand, *Évaluation Législative Et Lois Expérimentales*, Universitaires D’Aix – Marseille.
68. Glasius, Marlies; Kaldor, Mary & Anheier, Helmut (2005), **Global Civil Society**, London: Sage.
69. Golash, Deirdre (2010), **Freedom of Expression in Diverse World**, London New York: Springer.